

Uygur edebiyatı (VIII-XIV. yüzyıl): I. Nazım

Abdurishid Yakup

Çeviri: Emine Yılmaz

SAYILARININ az olmasına karşın, çeviri, uyarlama veya telif yoluyla ortaya konulmuş Eski Uygurca manzum metinler Eski Uygurların 8.-14. yüzyıllar arasındaki uzun dönemde en önemli edebî mirasını temsil ederler. Bunların büyük bir çoğunluğu, Batı Uygur Kağanlığı (9.-13. yy.) ve Moğol yönetimi (13.-14. yy.) altındaki, eski Dunhuang ve Turfan'da yaratılmışlardır. Söz başı aliterasyonla görülen Budist içerikli şiirler büyük çoğunluğu oluşturur. Hem koğutluğa hem de söz başı aliterasyona dayanan halk türküleri, Maniheizm ilahileri ve din dışı şiirler, Eski Uygur şiirinin ölçü özelliklerini daha çok yansıtır. Çoğu metinlerin ciddi olarak koruma altında olması nedeniyle bugüne kadar sistematik bir araştırma yapılmamıştır, ancak Eski Uygurların hem yerli hem de yabancı malzemeye dayanan farklı ölçü biçimleri ve şiir stilleriyle ilgili olarak *küg*, *başığ*, *takşut*, *şlok*, *yöleşürüg*, *koşug*, *ögdi* vb. gibi kendi terminolojilerini oluşturdukları kesindir. Yazarları hakkındaki bilgimiz daha sınırlıdır; bugüne kadar yalnız Aprınçor Tegin, akademisyen Anzang (?-1293), büyük bilim adamı ve hattat Kki Kki (1295-1345), disiplin lideri ("discipline leader", *şazin ayguçı*) Prajñārī (?-1332) ve çevirmen ve şair Çisön Tutuñ gibi birkaç ismi biliyoruz (bk. Arat 1965: XXI ve devamı; Zieme 1991: 308-317). Aşağıdaki satırlarda, Eski Uygur şiirinin en karakteristik özelliklerini gösteren dinî ve din dışı içerikli, aliterasyonlu şiirlere odaklanarak, şiir metinleri ve onlar üzerinde yapılan çalışmalar yanında, ölçü ve yapı özelliklerinin de kısa bir incelemesi sunuluyor. Bu inceleme, açık olarak, son yıllarda bu alanda yapılmış olan en güncel araştırma sonuçlarını yansıtmaktadır.

Uyak ve iç yapı

(1) Söz başı aliterasyon

Söz başı aliterasyon (söz başı uyak) Eski Uygur şiirinin asıl edebî tekniğidir. Aynı sesle başlayan iki veya dört mısra aliterasyon oluşturur; *o* ve *u*, *ö* ve *ü* aliterasyonlu bir kıtanın başında bulunabilirken, *a* ve *e* ünlüleri birlikte aliterasyon oluştururlar; ayrıca söz başı uyak açısından, *i*, *t* ve *e* ünlüleri arasında da bir fark yoktur. Ünlülerle, *b*, *k* (hem art hem ön varyantlar), *s*, *t* ve *y* ünsüzleriyle ve bu ünsüzlerin kendilerinden sonra gelen ünlülerle oluşturdukları kombinasyonlarla aliterasyon yapılan kıtalar çoğunluktadır. Buna karşılık *ş*, *pra* ve *v* ile aliterasyon yapılan kıtalar azdır (bk. Zieme 1991: 358-361). Öyle görünüyor ki Eski Uygurca (Eski Türkçe) söz başı aliterasyonlu şiir esas olarak göz uyumunu (kulak uyumuna karşı olarak) izlemiştir; yani görseldir, işitsel değil (bk. Erdal 2004: 53, dipnot 84). Bu ifade çok sayıda örnekle, özellikle de art *k* (q) ünsüzünün *s* ile uyuma sokulduğu örneklerle desteklenmiştir. Her iki ünsüz ayrı sesleri temsil ettikleri hâlde Uygur yazısındaki şekilleri birbirine benzer ve böylece her iki harfin sadece görsel özelliğinin dikkate alındığı bir uyak söz konusu olabilir. Bununla birlikte, *r* ve *a* ile yapılan uyak (bk. Zieme 1985: No. 3; Shögaito 1988: 78), Eski Uygur şiirinde seslerin işitsel özelliklerinin de önemli olduğunu gösteriyor ve bu nedenle *t* ve *d* sesleri, Geç Uygurcada, söylemleri farklı olduğu hâlde aynı sesi temsil etmiş olabilecekleri için uyak oluşturabilirler (Zieme 1985: No. 12; Zieme 1991: 242). Hatta yakın sesleri temsil ettikleri için, Uygur yazısında *toña*'daki *to* ile Brahmi yazısındaki *dhu* uyak oluşturabilir (Zieme 1991: 420). Şiirin başında Çince karakterler içeren söz başı aliterasyonlu kıtalar kurulması, bu karakterlerin Eski Uygurcada okunuyor olmalarına bağlıdır. Aşağıda verilen örnekte (bk. Shögaito 1988: 78), Çince 大 "büyük" karakteri, editörün belirttiği gibi, Uygurcada kesinlikle *ulug* okunuyordu, aksi hâlde aliterasyon imkansız olurdu.

大 törlüg hanlıg süü

ugrayu kelti bo élke.

odgurak alkingaybiz amtı tęp

ukuşsuz korkup aymanıp.

Büyük, güçlü han ordusu

Bu ülkeye doğru geldi.

"Şimdi kesinlikle yok olacağız" dediler

Akulsızca korkup danışarak.

Ayrıca, bir uyak grubunda sık sık *a* veya *e* ünlüleri ile birlikte görünen ve *r* ile başlayan kopyalanmış kelimeler, belki de pek çok modern Orta Asya dilinde olduğu gibi bir türemeye ünlü ile telaffuz ediliyordu.

Targıl öküzünü tapanı telinsün, küçlüg erenler kötürüp yükleyü tursun (Zieme 1975) örneğinde görüldüğü gibi, iç aliterasyon oldukça çok sayıda şiirde gözlenebilir; oysa epeyce şiirde, büyük çoğunluğunu eklerin oluşturduğu son hecelerle üretilen gramatik tipte bir uyak görülse bile, gerçek söz sonu uyak seyrek. Gerçek söz sonu uyak içeren şiirler için tipik fakat sık olmayan bir örnek, alfabe denilen şiirde bulunur. "Ürün Duası metni"nde, (Erntesegen text) söz başı aliterasyonla düzenlenmiş özel şiirler de söz sonu uyak sergilerler (bk. Zieme 1991: 367-369).

Eski Uygurcada, söz başı aliterasyonun çok kullanıldığı şiirler açıkça 13.-14. yüzyılların

ürettimdirler. Bununla birlikte, kesinlikle Moğol öncesi döneme tarihlenen çoğunlukla 8. - 11. yüzyıllar arası - söz başı aliterasyonlarla yazılmış önemli sayıda Maniheizt ilahî (bk. aşağıda), Eski Türkçe aliterasyonlu şiirlerin 13 - 14. yüzyıllarda Moğoldan kaynaklandığı (Doerfer 1996: 82) iddiasına karşıt bir tez oluşturur. Erken dönem Budist metinleri arasında yer alan ünlü *Mani-rismit*'in hem Komul (Hami) hem de Sengim versiyonlarındaki sonlamalarda bulunan söz başı aliterasyonlu satırlar, Uygurcada söz başı aliterasyonun eski bir stilistik araç olduğu görüşünü güçlendirir ve bir iç gelişmeye işaret eder (Zieme 1991: 29; Laut 2002: 130-136).

(2) Koşutluk

Uygur şiirindeki diğer bir temel ve eskicil özellik, epik stilin koşutluk aracılığı ile sağlanmasıdır. Çok sık olarak, çok benzer bir düşünce, bazen *örü kodı yerlerig keze, oy kodkı yerlerig tüze* örneğinde görüldüğü gibi, çok benzer kelimelerle tekrarlanmış (Zieme 1975) veya *kkirliĝ nomlarıĝ salmadın, kkirsiz nır vanıĝ almadın* örneğinde görüldüğü gibi ilk satırdaki düşünce, ikinci satırda bir antitezle ifade edilmiştir (Zieme 1985: No. 20). Tan tanrısına atfedilmiş olan ünlü ilahide görüldüğü gibi, düşüncenin epeyce yakın kelimelerle tekrarlandığı "merdiven tarzı koşutluk" Maniheizt ilahilerde sık görülür (Zieme'nin 1991: 331-332'deki düzelteleriyle Bang 1925'ten alınmıştır):

tañ teñri keldi	Tan Tanrısı geldi,
tañ teñri özi keldi	Tan Tanrısının kendi geldi.
tañ teñri keldi	Tan Tanrısı geldi,
tañ teñri özi keldi	Tan Tanrısının kendi geldi.
turuñlar, kamug begler, kadaşlar!	Kalkın bütün beyler ve kardeşler!
tañ teñrig ögelim!	Tan Tanrısını övelim!
körüĝme kün teñri, siz bizni küzediñ!	Gören Güneş tanrısı, siz bizi gözetin!
körünüĝme ay teñri, siz bizni kurtarıñ!	Görünen Ay tanrısı, siz bizi kurtarın!
tañ teñri	Tan Tanrısı
yıdliĝ yıparlıĝ,	Güzel kokulu,
yarukluĝ yaşukluĝ	Parlak ve ışıklı.
tañ teñri (beş kez)	Tan Tanrısı!
tañ teñri (beş kez)	Tan Tanrısı!

Öyle görünüyor ki koşutluğun ölçü işlevi erken Eski Türk şiirinde önemli ve sıktır. Hatta bu nedenle bazı bilim adamları Yenisey metinlerini içeren yazıtların ana gövdesini ünlü fal kitabı *Irık Bitig* kadar şiirsel metinler olarak yorumlamışlardır (bk. Stebleva 1970). Bombaci'ye göre "Sık görülen koşutlukta ölçü ile ilgili bir formül aramanın doğal olduğu şüphesizdir. Ritmik bir sürecin ana bölümleri ve kelime çiftleri arasında başta ve sonda görülen uyak an-

lamındaki "homoteleuta"nın simetrik yapısı şiirsel biçimlere doğru yönelmeyi temsil eden öğelerdir (bk. Bombaci 1964: 1965: XIV). Bulunduğu gibi, koşutluk Budist şiirde, yazıtlarda olduğu kadar önemli değildir, Maniheizt ilahiler, geleneksel halk türkülerinin özelliklerini gösteren *Yeni Yıl Alkışısı* gibi bazı din dışı metinlere benzerler (Zieme 1991: 426).

(3) İç yapı

Hemen hemen bütün söz başı aliterasyonlu şiirler dört satır içerir ve böylece dörtlük (*quatrain*) bunları tanımlamak için özel bir kelime olabilir. İki, üç, beş ve altı satırlık şiirlerin sayısı sınırlıdır, karışık yapılı bazı şiirlerde üç, beş ve altı satırlık kıtalar bulunurken, özellikle, bazı atasözlerinde olduğu gibi iki satırlık kıtalar esas olarak Maniheizt şiirde gözlenir (bk. Arat 1965: No. 4). Tipik söz başı aliterasyonlu, karışık yapılı şiirlerden biri, Uygur Kağanlığı'na övgüdür (bk. Zieme 1985: No. 39). Bu şiir, altı satırlık iki kıta ile başlar, dört satırlık bir kıta bunu izler, sonra beş satırlık bir kıta gelir ve iki satırlık bir kıta ile biter (Zieme 1991: 357). Örnek olarak, aşağıda, bu şiirin birinci, dördüncü ve beşinci kıtalarını veriyoruz:

alkışlıĝın adrulmış	Kutsallıkla seçkinleşmiş,
alkatmış uygur elimiz a	Övülmüş Uygur Kağanlığı'mız!
alpin kutın yegedmiş	Yigitlikle, kutsallıkla üstün gelmiş,
arslan bilge hanımız a	Arslan Bilge Han!
alnın açıl(l)ur tamdulur	Alın yanan, parlayan
adrukluĝ uygur bizniñ elimiz a	Bizim seçkin Uygur Kağanlığı'mız!
taluy öĝüz teg atlg	Deniz ve ırmak gibi ünlü,
tañlançıĝ uygur elimiz a	Olağanüstü Uygur Kağanlığı'mız!
taglar hanıteg adrukluĝ	Dağlar hanı gibi seçkin,
taglar hanıteg ağırlıĝ	Dağlar hanı gibi saygın,
tavç(a)ñ basurukluĝ hanım(ı)z a	Tavçañ destekli hanımız!
yayıtda semirmiş	Geniş otlaklarda semirmiş,
yağışlıĝ uygur elimiz a!	Kurbanlık hayvanlı Uygur Kağanlığı'mız!

Bu tarzda diğer tipik bir metin M. Shōgaito'nun yayımladığı Avadāna metnidir. Kitalardan önce sık sık görünen başlangıç (leading) kelimeleri dışarıda bırakırsak, metin, üç satırlık bir kıtanın izlediği beş satırlık bir kıta ile başlar ve ardından dört satır içeren yirmi kıta ile devam eder ve sonra onu iki satırlık bir kıta izler ve böyle devam eder (bk. Shōgaito 1988).

Zieme'nin çalışmalarına göre, on dört hece içeren söz başı aliterasyonlu şiirlerin büyük çoğunluğu 4+4//3+3 düzeni sergilerler. On beş ve on üç heceli olarak düzenlenmiş şiirler de oldukça fazladır, fakat on bir ve on sekiz heceli şiirlere az rastlanır. Bununla birlikte, tümüyle farklı iç yapılar sergileyen özel şiir-

lerden ötürü, bu yargı, şiirlerin yalnız genel durumu için geçerlidir. Örneğin, 27 dörtlülle düzenlenmiş uzun bir şiirde (Arat 1964: No. 9), on üç heceli satırlar %71.2 oranında iken, on dört hecelik satırlar yalnız %11.1'dir (bk. Zieme 1991: 377). Genellikle, aliterasyonlu şiirlerin çoğu aslında farklı hece sayıları olan satırların karışımından oluşur ve yapıları sık sık bir hece modelinden başka bir hece modeline değişir. Bu nedenle şiirin hangi gruba ait olduğuna karar vermek her zaman kolay değildir (bk. Zieme 1991: 373-407). *Guanwuli angshoujing*'in şiirleştirilmiş versiyonundaki iyi korunmuş 274 satırın yüz bir satırı sekiz hece, doksan dokuz satırı 9 hece içerir; buna karşılık otuz iki satır on hece, dört satır on bir hece ve bir satır da 12 hece bulundurur (Zieme 1991: 387). Kimi satırlar yirmiden fazla hece içeren, kimi de altı veya yedi satırlı olan, hece sayıları düzensiz şiirler; söz başı aliterasyonla düzenlenmiş gibi görünen bazı metinlerde hece sayısı konusunda herhangi bir dikkat gösterilmemiş olduğuna dikkati çekiyor (bk. Zieme 1991: 407-408). Aşağıda verilmiş olan iki dörtlükten ilki anne ve babaya bağlılık anlatan bir şiirden, ikincisi ise bir sutra koleksiyonuna ait bir sonlamadandır (Zieme 1985: No. 12):

ançulayu y(e)me biz yütürmiş bütür birlek(i)ye	4+2+1+3+4=16 hece
anaka ataka yazmışniñ	3+3+3=9 hece
ayıg kılınçlarımızniñ sakınıp	2+6+3=11 hece
ayagka tegimliglerniñ üskinte	3+5+3=11 hece
alku kşanti kılı teginürbiz	2+2+2+4=10 hece
altın yağız yer yüüzinte	2+2+1+3=8 hece
atı küüsi yadılmış	2+2+3+7=7 hece
laldıncıg ıduk hanlarımız	3+2+4=9 hece
amraşıp sevişip tümen tümen yaşazun	3+3+2+2+3=13 hece

Sözlü şiir

Çoğu ağızdan ağıza değişmişken ve bir kısmı da bazı Türk halklarının sözlü edebiyat gelenekleri içinde hâlâ yaşıyorken, Uygur halk türküleri ve atasözlerinin sadece çok küçük bir bölümü, oldukça geç bir dönemde yapılmış olan kayıtlar sayesinde yazılı olarak bize ulaşmıştır. Geç dönem yazılı edebiyatta sık sık kendilerine yer verildiği için, halk türkülerinin ve atasözlerinin önemi ve popülerliği açıktır. Eski Uygur edebiyatının bu bölümü hakkında oldukça ayrıntılı bilgiler A. von Gabain tarafından verilmiştir (1964: 213-220). Bunların bazıları R. R. Arat'ın hazırlamış olduğu *Eski Türk Şiiri* adlı çalışmada yer alır (1965: No. 34). Daha sonra Zieme, bazı yeni bölümleri, önemli notlarla birlikte, hazırlamış olduğu korpusta yayımlamıştır (1991: 338-346).

(1) Halk türküleri

Mogolea ve Uygurca anlatılara ek olarak, Uygur yazısının işlek bir türüyle yazılmış olan bir kitabın Uygurca bölümü, bazı halk türküleri içerir. Bu türküler W. Bang ve R. Rahmeti tarafından yayımlanmıştır (1933). Bu iki araştırmacının yayınında yer almayan bölümleri de daha sonra P. Zieme yayımlamıştır (1991: 340-341). Bu kitaptaki bazı türküler açıkça geç dönem dil özellikleri ve ayrıca İslami izler yansıtır (bk. Bang/Rachmati 1933; Gabain 1964-1965: 216). Kıtaların çoğunda esas olarak birinci ve üçüncü satırlar söz sonu uyaklı olurken, bu aliterasyonlu türkülerden biri tümüyle aynı kelimeleri veya ikinci ve dördüncü satırlarda, yansıma işlevli *ter mü erki* veya *erki* gibi yinelenen öğeleri içerir (Gabain 1964-1965: 216-217; Zieme 1991: 340'tan):

ataylarım kaçma kulun	Yavrularım, kaçar taylar
atam kayda ter mü erki?	"Babam nerede" der mi acaba?
amrak tugmış ini kelin	Sevgili kardeşim ve gelinim
agam kayda termü erki?	"Ağabeyim nerede" der mi acaba?
belde turgan beş on oğlan	Yanımda duran on beş yiğit
begim kayda ter mu erki?	"Beyim nerede" der mi acaba?
bezeklikte kızlar kırkın	Bezekli'ke kızlar ve genç kadınlar
berterler mu köñülin erki?	Gönüllerini üzerler mi acaba?

İkincisi, açıkça, annesi, karısı ve çocukları kaçırılmış olan bir köle tarafından söylenmiş bir sevgi türküsüdür. Modern Türk halklarının halk türkülerinin çoğunda olduğu gibi, bu türkünün de ilk iki satırının doğa betimlemelerini içeriyor olması dikkate değer (Bang/Rachmati 1933: 131):

aklar bulut örlep kükirep,	Ak bulutlar yükselip gürleyerek,
alkuka mu kar yağurur?	Her tarafa kar mı yağdırıyor?
ak bir saçlıg karı anam	(Yoksa) ak saçlı (o) yaşlı anam
acıyu mu yaşların akıdır?	Kederinden göz yaşı mı döküyor?
karalar bulut örlep kükirep,	Kara bulutlar yükselip gürleyerek
kar mu yamgur ol yağurur?	Kar mı, yağmur mu yağdırıyor?
karı yaşlıg ol anam	(Yoksa) o ihtiyar, yaşlı anam
kayguta mu yaşın akıdır?	Kederden mi göz yaşı döküyor?
yazkı bulut yaşlap kükirep,	Bahar bulutları şimşek çakıp gürleyerek,
yamgurlar mu ol yağıdır?	Yağmurlar mı yağdırıyor?
yaşı küçük alganlarım	(Yoksa) yaşı küçük aldıklarım
yaşların mu akıdır?	(Göz) yaşlarını mı döküyor?

kuzki bulut kukurep örlep,
köp mü yağmur ol yağıdur?
konuldaşım iki kiçig
köz yaşların mu akıdur?

Göz bulutları güleyip yükselerek,
Çok mu yağmur yağıyor?
Konuldaşım, (o) iki küçük,
Göz yaşlarını mu döküyor?

İlk "Ürün Duası metni"nin boş bölümüne yazılmış olan birkaç kıta halk tarzını andırır ve bu kategoride sınıflandırılabilir (Zieme 1991: 341-342). Petersburg manzum metninin belli satırları ve kıtaları da, metin taslak durumda bırakılmış olmasına rağmen, halk türkülerine benzer özellikler gösterirler (Tugusheva 2004).

(2) Atasözleri

G. R. Rahmeti tarafından yayımlanmış olan ünlü tıp metninin boş bölümleri ne, daha geç bir dönemde, bazı atasözleri kaydedilmiştir. Bu atasözleri *türk sa vında* bar ifadesiyle başlar (bk. Arat 1965: No. 34; Zieme 1991: 343-344). Bunlar, aşağıda verilen örneklerde görüldüğü gibi, *it karı bolsar yatıp ürür* "Köpek yaşlanınca yatıp ürür" gibi tek satırlık atasözleri yanında, söz başı aliterasyonla, kelime çiftleri ve koşutlukla oluşturulmuş atasözleri de içerirler (Eski Türkçe atasözlerinin genel bir incelemesi için bk. Sertkaya 1983):

koço tagında kaplan yok
kudug suvında balık yok.

Koço dağında kaplan yok,
Kuyu suyunda balık yok.

erdemlig kişi ertni birle tüz ol,
erdemsiz kişi etük içinteki ulyak
birle tüz ol.

Erdemli insan mücevherle bir,
Erdemsiz insan çizme içinde taban astarı.

begimsenmeyük beg bolsar,
beltır sayu belgü salar.
atıgımsanmayuk atıg bulsar,
art sayu mayakuyur.

Bey olmayacak kişi bey olsa
Her geçide işaret koyar.
Atı olmayan at sahibi olursa,
Her geçide pisler.

tagda öz yok,
say yazıda bel yok.

Dağda vadi yok,
Taşlı ovada bel yok.

er kuvvatı belin,
suv kuvvatı terin.

Erkeğin gücü şaşırtıcılık
Suyun gücü derinlik.

Aliterasyon ve söz sonu uyakla oluşturulmuş aşağıdaki atasözleri, yukarıda sözü edilmiş olan halk türkeleri kitabından da biliniyor (Bang/Rachmati 1933: 339; Zieme 1991: 344):

yağmur yağsa kedgün bolzun yapıngı k(c)ıggek
yavız kıta yakın kelbe abıngı k(c)ıggek.

Yağmur yağarsa gıyeeğin olsun, örtünmek gerek.
Kotu insan yaklaşırsa gızlenmek gerek.

Maniheist ilahiler

Her ne kadar Uygurların Maniheizme, Doğu Uygur Kağanlığı'nın üçüncü hükümdarı Bügü Kağan zamanında, 762-763'lerde geçtikleri kabul edilse de, aslında Uygurların Maniheizmle ne zaman tanıştıkları açık değildir. Bununla birlikte Maniheizmin Moğolistan'daki Doğu Uygur Kağanlığı'nda devlet dini olarak onaylandığı ve Mani kilisesinin, 7. kağan Huaixin zamanından beri güçlü bir destek aldığı biliniyor. Maniheizm, Doğu Uygur Kağanlığı'nın doğrudan ardılı olan Batı Uygur Kağanlığı'nda, en azından krallığın ilk zamanlarında, Moğolistan'daki politikaları paylaşarak gelişmesini sürdürdü ve 11. yüzyılın ortalarında Beşbalık ve Koço'da, Budizmle yer değiştirmeye kadar, Batı Uygurları arasında önemli dini inançlardan biri olarak devam etti (Moriyasu 1991'in birinci ve üçüncü bölümlerine bk.). Budizmin ve İslamiyetin tahribinden kurtulabilmiş olan Uygur Maniheist metinleri, sadece Uygur dili ve edebiyatının en eski örneklerinden değil, bütün Maniheist çalışmalar için de önemli bir kaynaktır (bk. Clark 1997: 89). İlahiler, kutsamalar, övgü duaları ve ilahi tarzında dualar; tarihsel ve manastırla ilgili belgeler, öğretiler ve tövbe metinleri ile birlikte Maniheist Uygur edebiyatının temel korpusunu oluştururlar. Çoğu fragmanların kritik durumda olmaları nedeniyle, Maniheist şiirin sistematik bir sınıflandırılması hâlâ yapılamamıştır. Maniheist içe-riktli, mümkün olabilecek bütün fragmanların ayrıntılı bir betimlemesi için (Clark 1997 ve Wilkens 2000'den yararlanılabilir.

Le Coq (1919: 12-13) ve daha sonra Arat (1965: No. 6) tarafından yayımlanmış olan ilahi, "Doğru Hakim" tarafından ruhun yargılanması hakkındadır. Bu ilahinin Partlarla bağlantılı olduğu veya belki Orta Farsça cenaze ilahisi çemberine dâhil olduğu kabul edilebilir (Clark 1997: 97). Yirmi yedi kıta içeren, iyi korunmuş ilahilerden biri *Adınçig Türkçe Başig* (Olağanüstü Türkçe İlahi) adıyla bilinir ve koşutluk yoluyla düzenlenmiş olmasına karşılık söz başı aliterasyonlu biçimler içerir (Gabain 1965: 32-33; Le Coq 1919: 10-12, 1965: No. 1 (I)). Bununla birlikte, "Mani'ye Büyük İlahi", Orta Uygur Budist şiiri öncesinde, Türk şiirinin en iyi şekilde korunmuş üretimidir ve daima öyle kalması mümkündür. Bu yönüyle de Türk edebiyatı tarihinde özel bir yeri vardır (Clark 1982: 151). Onun ilahi olarak biraz şüpheli olan doğası L. Clark tarafından tartışılmış olmasına rağmen (1997: 98), 25 sayfadan daha fazla korunmuş ve ünlü *Pothi Kitabı* içinde yer alan bu ilahi (Clark 1982: 150-151),

Wilkens tarafından yeni fragmanlardan ayrı olarak tanımlanmıştır (2000a: 19). "Şiir olarak Mani'ye Büyük İlahı'nın, daha kısa ve daha parlak olan diğer Maniheist Türkçe ilahilerle tam olarak karşılaştırılması uygun değildir. Terminolojik açıdan Farsça kompozisyonlara bağlı olduğunu düşünebilirsek de kesinlikle çeviri değildir. Bu, şairin yalnız aliterasyon ilkelerini dikkate aldığı ve sıkı koşutluk veya hece ölçüsü ile birleştirmeye teşebbüs etmediği gerçeğiyle kanıtlanan, daha yetkin bir Türk şiiiridir" (Clark 1982: 151). İlahinin oldukça geç bir döneme tarihlenmesi ve önemli ölçüde Budist terim içermesi dikkate değer. Bu ilahinin başlangıç bölümünden bazı kıtalar aşağıdadır (Clark 1982'deki normalleştirilmiş yazıçevriminden alınmıştır):

az nizvanika agukup artayu yokatu tururta amwrdşanlg ot üze aŋa yörünteg kıltaŋız]	<i>Hırs iptilaları ile zehirlenerek, Bozulup, kendisini kaybetmek üzere iken, Siz onlara amvardışn otundan Bir ilaç yaptınız.</i>
[ölvke nizvani üz[e] kuturup ögstüz köñülsüz ertiler öz tözlerin ukıtip löglerin] köñüllerin yıgtıñız	<i>Onlar öfke ihtirası ile kudurarak, Akılsız ve bilinçsiz bir hâlde idiler. Onlara kendi asıllarını öğreterek, Akıllarını gönüllerini topladınız.</i>
büş ajuntaku tınlglarıg bilıgsız blılgıtın] öñü ötürtüñüz bilge bilıgte yaratdı[ı]ñız fırıbrankēh sanlg kıltaŋız.	<i>Beş alemdeki bu mahlukları Bilgisizlik içinden çekip çıkardı, Onlara bilgelik bağışladınız, Paranirvāna unvanlı yaptınız.</i>

P. Zieme'nin buluşu sayesinde, son zamanlarda, Parlak-Tanrı (Wilkens 2000b) ilahisinin de söz başı aliterasyonla yazılmış olduğu ortaya çıkmıştır (bk. Laut 2002: 130-131). Çoğu Maniheist ilahide olduğu gibi, metin açıkça paralelizmi barındırır ve aşağıda göreceğimiz gibi iki satırlık kıtalar içerir (Laut 2002: 131'den alınmıştır):

tüstünten ėnip ölmüş üzütüg ölmekde tırgürmiş teñrim
tugın kövrügin kötürüpen tokuz oguz ordusında turgurmuş teñrim wajudvad nomkutın yarıklaŋp _nıpen ulug ögüz ortasında ölmüş teñrim
büş burhan bilge bilgin entürüpen büzegün yazı ortasında belgürmiş teñrim

*Yukarıdan mıp olmuştı ruhu
Olundan kurtaran tanrım!*

*Kendi bayrağını ve davulunu kaldırıp,
Doku: Oguz otağında sen yükselttin tanrım!*

*Wajudvad ve soyunun kutsallığıyla zırhlanıp,
Yüce ırmagın ortasında ölmüştün tanrım!*

*Beş Buda'nın bilgisini getirerek
Bezegin ova ortasında tanrım!*

Bombacı'ye göre her ikisi de bilinen şemaları temsil eder görünmeseler de, diğer önemli bir ilahi, sık sık "Dört Kat Tanrı" ilahisiyle birlikte anılan ve Tan Tanrısına atfedilmiş olan kısa bir metindir (Bang 1925: 4, 26; Arat 1965: No. 1-2, Clark 1997). "Tan Tanrı" ilahisinin ana bölümü yukarıda verilmişti (bk. 1.2. bölüm). Ayrıca, servis amaçlı sofralar için içine alan ilahiler (Le Coq 1919: No. 12; Hamilton 1986: No. 5-6; Zieme 1975b: No. 11; Clark 1997: No. 65-67), Eleet için sadaka ilahisi (Le Coq 1922: No. 11; Clark 1997: No. 68), Ay Tanrı ilahisi (Clark 1997: No. 70), Güçlü Işık Tanrısı ilahisi (Le Coq 1922: No. 28) ve "İlahi Kitabı" içinde yer alan başka ilahiler de mevcuttur (bk. Clark 1997: No. 69). "Pothi Kitabı" içinde yer alan ve "Mani'ye İki Dilli İlahi" olarak bilinen Uygurca bölümün edebî değeri, hem genel olarak Uygurca çalışmaları hem de Uygur Maniheist çalışmaları için beklendiği kadar yüksek değildir. Bu ilahi hem Tohar B hem de Uygur diliyle yazılmıştır ve aslında "Buda'ya Övgü"nün Toharcadan (B) Türkçeye yapılmış yeni bir dökümüdür (Clark 1997: 98-99).

Aprınçor Tegin'in türküsü (ilahi) (*aprinçor tegin kügi*, *aprinçor* Farsça *āfrin-šar* "övgücü" kelimesine gider, bk. Zieme 1991: 335; Clark 1997: 98), Aprınçor Tegin'in, Mani'ye övgünün kişisel bir formu sayılabilecek özel bir düzenlemesidir (Gandjei 1970). Aşağıda verilmiş olan birinci ve ikinci kıtalarda görüleceği üzere, son kıtasında önemli kelime çiftleri bulunmasına karşın, Tan Tanrı ilahisi gibi o da, önemli kelime ve öbeklerin tekrarını içeren anafolara dayalıdır (bk. Zieme 1991: 335; metnin tamamı için bk. Le Coq 1919: 7-8.)

v(a)jirda[a] ötvi biligligim tüzünüm y(a)rukum,
v(a)jirda[a] ötvi biligligim bilgem yañam.

kün t(c)ñri y(a)rukıntek köküzlügüm bilgem,
kün t(c)ñri y(a)rukıntek köküzlügüm bilgem.

körtle tüzün t(c)ñrim külügüm közüñçüm,
körtle tüzün t(c)ñrim burhanım bulunçusuzum.

*Elmistan daha keskin bilgim, aradım, buldum!
Elmistan daha keskin bilgim, buldum, buldum!*

*Gun Tanrı ışıgı gibi göğüşüm bilgim!
Gun Tanrı ışıgı gibi göğüşüm bilgim!*

*Güzel (ve) asil Tanrım, ünlüm, koruyanım!
Güzel (ve) asil Tanrım, Buda'm, bulunmazım!*

Budist şiir

Budist içerikli şiir metinleri, önemli orijinal düzenlemeler kadar, çevirileri nesirden dönüştürülmüş şiirleri ve Budist içeriklerden/metinlerden ilham yoluyla oluşturulmuş düzenlemeleri de içine alır. Bu arada, Suvarnap rabhasasūtra (Altun Yaruk), Maitrisimit, Xuanzang-Biografisi, Vajracchedikasūtra, içinde Gāthā'lar bulunan bazı Abhidharma ve Āgama metinleri içeren Sekiz Yükmek Yaruk gibi çok sayıda nesir metni, bugüne kadar, tersine, nesir satırları veya pasajları içeren şiirler olarak tanımlanmışlardır.

(1) Genel Budist şiiri ve şiirde tövbe metinleri

Meditasyon (Arat 1965: No. 8; Zieme 1985: No. 55), *punya* öğretisi (Zieme 1991: 198-199), Orta Yol (Zieme 1985: No. 35) ve ölüm ve insan varlığının geçiciliği (Zieme 1985: No. 16), sadaka hakkında din adamı olmayanlar için şırsel teşvik içeren belli şiirler genel Budist konseptini oluşturur ve Vapşi Bakşi'nin "Aklın Özünün Öğretimi Sutrası", (Arat 1965: No. 12; Tekin 1980: 143-150), alfabe şiir (Arat 1965: No. 11; Zieme 1991: 273-277), filozofik cümleler (Zieme 1991: 2047 ve bazı Budist sutraların şiirleştirilmiş versiyonları kaynaklardır (Arat 1965: No. 15; Zieme/Kudara 1985).

Vapşi Bakşi'nin "Aklın Özünün Öğretimi Sutrası"nın (*şin tözin ukutdaçı nom*) şiir özeti iyi korunmuş 15 kıta içerir ve üç bölümden oluşan bir girişle aklın doğasını betimler. Bu üç bölüm: 1) bütün *dharma*'lar akıldan farklıdır, 2) akıl kelimelerle, yanlış fikirlerle ve vücut fenomeniyle karışmaz, 3) akıl yaratılmamıştır ve onun varlığı öncesizdir ve sarsılmaz (bk. Elverskog 1997: 147 ve Tekin 1980: 166-383). Prajñāśrī tarafından yazılmış olan Bodisatva'ya Övgü, tövbe duaları, başkalarının hoşlandığı iyi işler, Bodisatva'yı anlamak vb. gibi oldukça karmaşık bir içeriğe sahiptir (bk. Arat 1965: No. 14; Zieme 1991: 124-127). Alfabe şiiri Uygur alfabesinin sırasını izler, 21 kıtayı içine alır ve yapısı nedeniyle epeyce ödüncleme bulundurur. Bu şiirin önemli bir çalışma olduğu şüphesizdir. Ayrıca önemli sayıda bölümü hem söz başı hem söz sonu uyaklı olduğu ve çok sayıda uyaklı kelime içerdiği için de önemlidir. Ne yazık ki bu şiir bize eksik ve değişmiş biçimde ulaşmış olmalıdır (Zieme 1991: 273

274). Bu şiirin aşağıda alıntılanmış olan 12. kıtası, bazı temel özelliklerini yansıtabilir (Zieme 1991: 274'ten).

s uşıkniñ savın unıtdım sakınıp tapmazm(e)n tölek,
sarılma yürekim sakını köreyin saña yaralığ yölek.
sañgadaz bahşımniñ savıña öçeşmeñ saña teñşü ilek,
sarvadyan biligni tapmış erser savında ıdzun ı belek.

s harfinin sözünü unuttum, düşünüp karşılığını bulamıyorum,
Sana uygun bir destek düşünüp bakayım, kızma, kalbim.
Samghadāsa hocanın sözüne karşı gelmek, senin için yakışmaz bir azardır,
Sarvadyan bilgiyi bulanlar varsa, sözünden bir parça armağan göndersinler.

En önemli meditasyon metni, Uygur şair Ki Ki (Kki Kki) tarafından tahminen 14. yüzyılda yazılmış olan Amitāyur-dhyāna sūtra'nın şiirleştirilmiş metnidir. Uygurca metin Çince aslını her zaman izlemese de, bu metin Saf Ülke Budizminin en önemli metinlerinden biri olan Çince *Guanwuliangshoujing*'e dayanır. Bu metnin Berlin fragmanı önce R. R. Arat tarafından, "Abi-ta Tanrı" (1965: No. 19) ve "İstigrak ile ilgili parçalar" (1965: No. 20) gibi iki farklı isimle yayımlanmış, daha sonra Otani (Kyoto/Japonya) ve Berlin koleksiyonlarından yeni fragmanlarla birleştirilen bu metnin yeni baskısı K. Kudara ve P. Zieme tarafından yayımlanmıştır (bk. Zieme/Kudara 1985). Şiir, şairin adını taşıyan ve Uygurca metnin dayandığı orijinal Çince metnin adını açıkça ilan eden aşağıdaki manzum bölümle başlar (Zieme/Kudara 1985'ten alınmıştır):

tay pay lēn šē tēp atlg
tayşiñ nomnuñ içinte
talulap yıgıp m(e)n kki kki
takşutka intürü tegintim

*Tay Pay Lin Şi diye adlanan
Mahāyāna-Dharma'sının içinden,
Ben Kki Kki, seçip toplayarak,
Nazma indirmeye çalıştım.*

Bu metindeki 356 satırın tümü 90 kadar dördlük ile biçimlenmiştir. 53-346 arasındaki satırlar ilk sekiz hayali (batan güneş, su, yer, mücevherle süslenmiş ağaçlar, suyun bedeni, ağaçlar, yer ve su, lotus yeri) betimlenirken, ilk 52 satırı Çince aslının herhangi bir bölümüyle aynı değildir. Kalan satırlar ise aslında Jinaşrī tarafından yazılmış olan *buyan evirmek*'in metnidir. Aşağıda alıntılanmış olan iki dördlük Ki Ki'nin dilinin ve edebî başarısının ne kadar yüksek olduğunu açıkça gösteriyor. Her iki dördlük de suyun hayal edilişini betimliyor (Zieme/Kudara 1985: 11. 90-93, 110-113):

turgun süziük ol suvnuñ
turum ara tegşilip

*Durgun, süzülmüş o suyun
Her an değişip.*

toplanı yarıruk ödevliğ
tonup buz bolmuşın sakıngu ol

Beşşaf ve parlak biçimde,
Donup buz olduğunu düşünmek gerekir

birer erdim münçuktın
birünte münç y(a)ruklar
birtem uz körü kanıncısız
birgerü yalrıyü ünçerler

Her bu taş ve boncuktan
Her burından bin türlü ışıklar,
Birden ıyıcı bakıp doyamayacak şekilde
Bir arada parıldayıp çıkarlar.

Şiir formunda yazılmış tövbe metinleri azdır ve çoğu, tövbeyi icra eden ilk kişi tarafından oluşturulmuş ezberlerdir. Bu, aynı içerikteki nesir metinleri için de geçerlidir. En ilginç ve uzun tövbe metni Kiki Sişi tarafından düzenlenmiş olan ve Suvarn aprabhāsasūtra'nın beşinci bölümünden sonraki pasajlara dayanan şiirdir (bk. Zieme 1985: No. 13). Nesir versiyonunun 137₂₁-138₂ satırları, bu metinde aşağıdaki gibi şiirleştirilmiştir (karşılaştırma için Zieme 1991: 210-212'ye bk.):

üstünki ol kılınçlarımın ökünürm(e)n
üküş telim yazuklarımın bilinürm(e)n
özüm amtı açınurm(e)n yadınurm(e)n
örtmez kızlemez yaşurmaz baturmazm(e)n

Yukarıki o amellerim için pişmanlık duyarım,
Haddi: hesapsız günahlarımı itiraf ederim,
Kendim şimdi ifşa edip ortaya dökerim,
Örtmem, gizlemem, saklamam (ve) kapatmam.

Diğer bir ilginç tövbe şiiri, Kyoto'daki Fusetsu Nakamura özel koleksiyonu na ait çok kısa bir fragmandır. Bu şiirin yapısı basittir; ilk tövbekâr şeytanın işlerinin ciddiyetini açıklıyor. Sonra işlemiş olduğu günahları sıralıyor. En sonunda pişmanlık ve bağışlanma isteği için klişe ifadeler yer alıyor (bk. Shogaito 1981; Zieme 1991: 213-215; Elverskog 1997: 135-136). Burada yalnız son bölümünden bir dörtlük veriyorum:

başkyamı yörke tegürüp
pañçamantam yükünüp
bağrım yatıp yığılayı
barçanı kşantı kılurmen

Başımı yere değdirip,
Beş organım ile secde edip,
Bağrımın üzerine yatıp ağlayıp,
Her şeyi itiraf ediyorum.

Sadaprarudita ve Bodisatva Dharmodgata'nın şiir öyküsü (Tekin 1980: 151-383) ve aynı el yazmasının önemli sayıda şiir satırları içeren Bodisatva yolu hakkındaki başka fragmanları da (Shogaito 2003: 311 ve devamı), bu kategoride değerlendirilebilir. Birincisi, bildiğimiz en uzun şiirdir ve iyi korunmuş

181 kadar kıta içerir. Her iki metnin en önemli özelliklerinden biri, Eski Uyğurcada kestnlikle okunabilen önemli sayıda Çince karakter taşıyor olmalarıdır. Ayrıca her iki metin de *Prajnaparamita* edebiyatıyla ilişkilidir ve *Prajnaparamita Sutra*'ya çok benzeyen öğeler taşırlar (bk. Elverskog 1997: 129, 146; Shogaito 2003: 311-313).

(2) Övgü şiirleri

Övgülerin en büyük bölümü Budalara, Bodisatvalara ve Nāga'lara atfedilmiştir, ancak yerli Budistlere olduğu kadar Moğol ve Uygur yöneticilerine atfedilmiş olan övgü şiirleri de vardır. "Günahların bağışlanması için 35 Buda'ya övgü" adlı şiir, adından da anlaşılacağı gibi çeşitli Buda'lara atfedilmiştir (bk. Arat 1965: No. 10; Zieme 1991: 219-228). Tibet Budizminin önemli metni *Tārā-Ekaviṃśatistotra*, Tanrıça Tārā'nın yirmi bir farklı biçimine saygıdır (Geng 1979; Zieme 1982; Elverskog 1997: 123-125). Bununla birlikte, önemli sayıda övgü şiiri, Budist Orta Asya'daki bazı popüler Budalar için yazılmıştır; örneğin Avalokiteśvara, Maitreya, Mañjuśrī ve Abitābha (bk. Elverskog 1997: 127-128). Aşağıda verilen, Maitreya'ya övgüden alınmış iki dörtlüğün her birinin son satırında bir dua bulunur (Zieme 1991: 237-238, metnin tümü için Arat 1965: No. 17'ye bk.)

tört şlokluğ nom üze
tutçı ögerm(e)n üzüksüz
tüş bėrip munuñ buyanı
tuşayın siziñe maytri

Dört bentli töre ile
Durmadan, her vakit överim,
Böyle bir iyiliği karşılık vererek,
Size kavuşayım, Maitreya!

sansarta ėrinç mēni teg
sakınsar erti kim me yok
saşmaksız burhan bolmışta
sakingıl mini maytri.

Samsāra'da benim gibi bir biçareyi
Düşünecek bir kimse bile yok.
Şaşmaz burkan olunca,
Beni de düşün, Maitreya

Başka dillerden çevrilmiş olan övgüler, orijinal biçimlerine çok yakındır. Uygurca "Yirmi Bir Tara'ya Övgü" ve Moğolca, Sankritçe ve Tibetçe versiyonları arasındaki ilişki Zieme 1982'de ayrıntılı olarak tartışılmıştır. Ona göre Uygurca versiyon, Sankritçe orijinalin bütünüyle gerçek bir çevirisidir. Bununla birlikte, Buda övgülerinin çoğu genellikle basit çeviriler değil, Uygurlar tarafından hem yerli hem de yabancı kaynaklara dayanılarak yapılmış olan uyarılma ve kompozisyonlardır. Bu tip şiirlerin temsilcilerinden biri, yukarıda sözü edilmiş olan 35 Buda'ya övgüdür. Öncelikle, bu şiirde övülmüş olan Budaların adları, Budist literatürde bilinen listelerin herhangi biriyle tümüyle aynı değildir; ayrıca Buda isimlerinin sırası bilinen listelerden farklıdır ve son olarak, belli Budaların bu şiirde bulunan bazı betimlemeleri, genel metinlerde bulunanlardan daha ayrıntılıdır. Bazı araştırmacıların bu şiiri "karışık şiir" olarak düşünmelerinin nedeni belki budur (bk. Zieme 1991: 219-227).

Son zamanlarda Tokyo Üniversitesi koleksiyonunda belirlenmiş olan Kaş Katun övgüsü, Kaş Katun olarak bilinen yerli bir Budist kadına atfedilmiş eşsiz bir övgüdür. Bu şiir yayımlanmadan önce Budist kadının adı bilinmiyordu, hatta bu şiir bize onun Kara Koço'nun merkezinde oturduğunu, Hintliler tarafından *erdinin sevilig* (mücevher gibi sevinli) ve Uygurlar tarafından Kaş Katun (Yeşim taşı kadın) olarak onurlandırıldığını anlatır. Uygurlar, bu şiirde, çoğu Uygur şiirinde olduğu gibi *uygur* biçiminde değil *hayhur* biçiminde adlandırılmıştır. Aşağıda, bu övgünün iyi korunmuş dördlüklerinden biri alıntılanmıştır (bk. Kudara 2001 ve Zieme 2002):

künin yaltriyur kün t(e)ñri uruglugum
körkin yaşuyur köl suvı orunlugum
kükürep örler bulıt basguk külüklügüm
köpiklenip akar taşkın suvlarig ögdirligim

*Güneşle parlıyor, güneş tanrısı soylum,
Güzellikle yaşıyor, göl suyu mekanlım.
Gürleyip yükselir bulut gülüşüm
Köpüklenip akar taşkın suların, ödülüm.*

Kaş Katun övgüsünün önemi onun edebî değeriyle sınırlı değildir; o ayrıca, Mogol dönemi boyunca, Turfan'da Budizm ve İslam arasındaki sorun hakkında bize önemli bilgiler de verir.

(3) Avādāna ve Jātākalar

Her zaman tümüyle şiir formunda yazılmış olmasalar ve sayıları çok az olsa da, Avādāna ve Jātākalar, Budist Uygur edebiyatının popüler bölümlerinden birini oluşturur. En uzun ve önemli Avādāna metni, nesir aslından şiir formuna çevrilmiş olan "Avalokiteśvara-sūtra ile bağlantılı Üç Avādāna"dır (bk. Shōgaito 1988). Bu metin üç bölümden oluşur; her bölüm nesir biçiminde bir giriş pasajı ile başlar; sonra bir Avādāna anlatılır. Her Avādāna aslında, başka bir hikâyenin izlediği önceki *Buda*'nın öyküsüdür (bk. Shōgaito 1988: 60-61, Zieme 1991: 257-264). İkinci bölümü Sudarūana'nın geçmişi hakkındadır. Buna göre, bir gün bir maymun sürüsü Buda Ratnasurya ile Sudarūana şehrine gelir ve hikaye, aşağıdaki *sU* ile uyaklanmış aliterasyonlu şiirle başlar:

sukançig edgü çoqlug yalınlig	<i>Olağanüstü, iyi ve yalınlı,</i>
sudarşan atl(ı)g ol balıkta	<i>Sudarşana adlı o şehirde,</i>
sön üdlerte kılmış buyanlig	<i>Geçmiş zamanlarda sevap işlemiş,</i>
sudarşanı atl(ı)g çlig beg olurur erti.	<i>Sudarşanı adlı bir il beyi vardı.</i>

Öykünün devamında, kral ve şehir halkı, güçlü bir ordunun şehri yıkmak için geldiğini sanıyor ve orduya karşılık ıktı muhafız göndermeye karar veriyor. Fakat, muhafızlar Buda Ratnasurya'yı tanıyınca maymun olmak istiyor. "Buda onların arzularını yerine getiriyor, muhafızların hemen saçları ve sakalları uzuyor, silahları dilenci bastonuna ve maymun kuyruğuna ve elbisele-ri maymun giysilerine dönüşüyor (Elverskog 1991: 47-48). Sonra Buda'dan, Sudarsana şehrine dönmek için izin istiyorlar ve insanlara bu öyküyü anlatıyorlar. Onların dönüşü, insanlara öyküyü anlatışı ve insanların onları dinledikten sonra Buda'ya gidişleri aşağıdaki gibi betimlenmiştir:

atı kötrülmüşlerniñ yértinçüte ünmeķiñe
artukrak alp tuşgalı bolguluk erür
athıg yañalıg kañlılıg yadagın
alkum bilteçi burhan bahşika baralım tēp.

*"Adı yüceltilmiş olanlar (Buda'lar) yeryüzünde görüldüğünde,
Onlara rastlamak son derece zordur.
Atla, fille, arabayla veya yalınayak,
Haydi her şeyi bilen Buda'ya gidelim" derler.*

Buda'yı görünce hepsinde iman oluşur, Buda, kralın, iki muhafızın ve yüz bin śrennhin'in Budalığa eriştiklerini ilan eder. Öykü, başka ilginç ayrıntıların da yer aldığı ikinci bölümle devam eder.

Avādāna'larla karşılaştırıldığında, bize ulaşmış şiir formundaki Jātaka'lar daha parçalı bir durum gösterirler. Bu nedenle, bazı anlatıların çok parçalı koleksiyonlarına sahibiz: Viśvantara Jātaka'nın farklı versiyonları, fillerin öyküsü, ayrıca belli kısa pasajlar ve tanımlanmamış öyküler (bk. Zieme 1985: 31-51, Zieme 1991: 267-272). Tamamlanmamış durumlarından ötürü, böyle Jātaka'lara sınır çizmek kolay değildir. Viśvantara-Jātaka'nın biraz açık olan ikinci bölümünde (Zieme 1985: No. 3), prens aç olan ailesini kurtarmak için kalçasını keser, fakat sonra zayıflar ve yürüyemez hâle gelir. Aşağıda alıntılanmış olan iki dördlükte görüldüğü gibi, öykü Mādri'nin şikâyeti ile biter:

[u]lug küçlüg s(e)n tēgin
uluşundın tözi ünmedin
utrunmuşça bodunuñni
uyap kalsars(e)n bolmaz mu
andag kılmadın birökçi
arıkka balıktın ünsers(e)n
atlar[ıñnı] azu kañlıñni
arata buş[ı] bermegil

*Sen yüce ve güçlü prens!
Ülkenden dışarı çıkmadın.
Senin halkına karşı,
Utanıp kalsan olmaz mı?
Eğer böyle yapmazsan,
Şehirden kırlara gidersen,
Atlarını ve kağırını,
Sadaka olarak verme.*

Buda'nın, çok uzun fakat çok parçalı menkıbeleri (Zieme 1985: No. 1) ve doğmanı olan Ajatasatru ile ilgili menkıbeleri de (Zieme 1991: 271) bu kategoriye sınıflandırmak çok şaşırtıcı olmaz.

(4) Şiir biçiminde sonlamalar

Ezici bir çoğunlukla çeviri olan Budist Uygur metinlerinden farklı olarak, sonlamalar Uygurlar tarafından yazılmıştır. Bunlar, dini metinlerin çevirisi değil, kopyalanmasının veya basılmasının amacını; çevirinin, telifin veya baskının yeri ve zamanını; çevirmenin, yazarın veya baskıyı yapanların adlarını; bu metinleri çevirmenin, kopyalamanın, yazmanın ve basmanın mukatıfını yüklenen kişilerin adlarını gösteren önemli mesajlar içerirler (Zieme 1994: 46-48). Önemli sonlamaların aliterasyonlu şiir biçiminde yazılmış olmaları ilginçtir. Bunlar, Eski Uygur orijinal şiiri için değerli bir korpus oluşturmalar. Şaraki tarafından yazılmış Avalokiteśvara (Padmapani) övgüsünün 1994 yılında verilmiş olan sonlamasında görüldüğü gibi, sonlamalar genellikle ana metnin hemen arkasından onun bir parçası olarak görünürler (Zieme 1985: No. 20'den alınmıştır):

ugrayu soka öz begim yol temür yiuçin
ulug işke karaçañ sınar yumşatdı erti
umug bolup qonşı-ñm bodis(a)t(a)v adasız kılıp
urug kadaş ogul kız birle kavişgu üçin

alku adalarta umug boltaçı bo nom erdinig
arış arıg astab yükünçi birle
arış uz bititip ugrayu soka tamgaka intürüp
artuksuz egsüksüz miñ küün yakdurup üleyü tegintim.

Özellikle, *beyin Yol Temür, beni bu büyük işe Karaçañ'da mandadı, umut olup 30 yuyla, akrabalarıyla, oğluya, kızıyla kavuşmak için. Butun tehlikelerde uğruşmak olacak olan bu sutra mucceherini, temiz ve parlak bir ibadette tamamlayıp, mahabetteyip eksiksiz fazlasız bin kopya bastırıp dağıttım.*

Bununla birlikte, pek çok durumda sonlamalar, ana metnin eklenmiş olduğu durumlarında bile varlıklarını sürdürmüşlerdir. Son zamanlarda, Peng Jizhang ve Wang Jianjun tarafından, başlığını Türkçeye *Mogao Dunhuang'ın Kuzey Magao'da* (Beijing 2004: No. B 140: 5) şeklinde çevirebileceğimiz eser içinde tiplikleştirilmiş olarak yayımlanmış olan kalıp baskı bir sonlamaya göre, Üç Lükün Balıklı Çisön Tutun, *Acintyabuddhavisayanirdesa*'yı Çince'den Uygurcaya çevirmişti. Çisön Tutun, yukarıda söz edilmiş olan şiir metni "Akım Özünün Öğrettiği Sattara"nın şiir özetinin yazarı olarak biliniyor. Yer adı Üç Lükün Balık da, uulu Uygurca "Ölümler Kitabı"nda, Sarıg Tutun'un çandallının altı dyanının adı-guluk nomu

yalnızlığı yer olarak görüldü. Ana metnin Çisön Tutun tarafından çevrilip çevirildiği henüz bilinmiyor. Sonlamanın şiir bölümü aşağıda okunabilir:

ñd emişte anlıñın nomta tugmuş törtümüş
ñuñın bilmedin uñkın adırtaçı
ñmeduk bogutlug ñrmeduk biliglig
ñç lükün balıklıg çisön tutun tavgaç tilintin türk tilinçe ikileyü evirmiş
arayanuçurı bodis(a)t(a)v üze [nom]la[tı]llmış
ağıntaya buda vişaya tegme sakıngalı [bül]gülgeli bolguluksız burhanlarınıñ
adkangı uñuñ atlg sudur nom bitig okıyu tükedi

Zamanın soyundan ve son doktrinden doğmuş, varlığını bilmeden harflerini ayıran, tamamlanmamış öğretli ve yükselmemiş bilgili, Üç Lükün Balıklı Çisön Tutun Çince'den Türkçeye yeniden çevirmiş. Arya Mançuşri Bodisatva tarafından vaaz edilmiş, Ağıntaya Buda Vişaya denilen, Budistlerin kutsal kitabı tamamlandı.

Bu sonlamaların yapısı oldukça karmaşıktır. Suvarnaprabhāsasūtra'ya 1985'te yazılmış olan 36 dörtlükten oluşan sonlamada, giriş, çeşitli Budalara, tanrıvalara, tanrılara ve kahramanlara tapınma, övgüler, Buda'nın vaazları, onların adları ve mukafatın kendilerine aktarıldığı diğer kişiler bulunur (bk. Tekin 1966, Zieme 1991: 283-291). Bazı şiir sonlamaları çeşitli araştırmacılar tarafından ana metin bir parçası olarak yayımlanmıştır ve ana metni oluşturmuş olan aliterasyonlu sonlamaların temel korpusu P. Zieme tarafından yayımlanmıştır (bk. Zieme 1985). Sonlamaların bazıları ölçülü dizelerin aliterasyonlu şiirlerin bir karışımıdır.

(5) İslamiyet karşısı şiir

10-11 yüzyılın başında, İslamiyetin Karahanlılar tarafından kabul edilmesiyle, İslamiyetin öncesi ve sonrasında, eski batı bölgesinde, Budizm, Maniheizm ve İslamiyet arasında yoğun bir mücadele yaşanmıştır. Aşağıdaki, *Divanü Lügati't-Türk*'ten alınmış olan şiir, bu mücadelenin, İslami bakış açısıyla yansıtıldığı bir betimlemeyi gösterir (Dankoff vd. 1982: 270'ten alınmıştır):

belgimleyn aktımız
kendler üze çıktımız
burhan evin yıktımız
burhan üze ağıttımız

*Seller gibi akın ettik;
Şehirlerin(in) içine girdik;
(Onların) tapınaklarını yıktık;
Ve Buda (heykellerinin) üzerine pisledik.*

Dunhuang ve Turlan'da keşfedilmiş olan bazı Budist şiirlerde, Budistlerin İslamiyete olan düşmanlığı açıkça yansıtılmıştır. Yukarıda sözü edilmiş olan şiirde, m ile başlayan bir dörtlükte, Hz. Muhammed'in hakkında 10-11 yüzyıllarda bulunulur (*manısız ogri*, bk. Zieme 1991: 276). İşlek Uygur

yazısıyla yazılmış olan kısa bir şiirin ana teması İslamîyet karşılığı bir tartışma olmuştur. Bu şiirde temel İslamî kavramlar, yanlış bilgiler olarak eleştirildi (bk. Tezcan/Zieme 1990). Aşağıdaki, Arapça/Farsça ödünç kelimeler bulan duran dördlükler, şiirin geç döneme ait olduğunu açıkça gösteriyor:

İtelim İny
telim söğütlerni taglarını
telim çanvarını k(a)m(a)gını
t(e)ñri törütüdi tep sözlerler.

"Bütün ...
Bütün ağaçları ve dağları,
Bütün canlıları ve her şeyi
Tanrı yarattı" diye söylerler

t(e)ñri törütürte bolarını
teşükler [t]ekmü kat[ı]nta bar erti
tetürü biligler ündürüp
tegmeni terske bükser bolurmu

Tanrı onları yarattığı zaman
Katında yalnız boşluklar mı vardı
(Böyle) yanlış düşünceler üretip,
Her şeyi yanlış anlamak olur mu "

ilahi t(e)ñriniñ öz bodını
içtinki taştıñkı tüz ornın
eç kim erser körmiş yok
istim musurmanlar ok sözlerler

"İlahi Tanrının vücudunu,
İçeride ve dışarıdaki yerini
Hiç kimse görmemiş",
Müslümanlar hep bunu söylüyorlar

Aynı içerikte iki farklı şiir daha görülür: Biri, Dunhuang'ın kuzey mağaralarından yeni çıkarılmış, satır arası aliterasyonlu bir şiir (bk. Yakup 2002) ve diğeri de yukarıda sözü edilmiş olan Kaş Katun övgüsüdür. İlk şiirde İslamî yetkin / Müslümanların eleştirisi dolaylıdır. Bu şiirde bulunan açıklamalar tek olmasına rağmen, metnin ana konusu, görüldüğü kadarıyla, bir Budist terim olan üç erdiniyi (üç mücevher) açıklamaktır. İkinci şiirin ise Turfan'da bulunan Budistler ve Budist manastırlarının, Müslümanların zarar vermesi nedeniyle içine düştükleri kritik durum hakkında bir rapor olması çok mümkündür; Kaş Katun bu şeytan sürüsünü (Müslümanları) geri göndermek ister (Zieme 2002).

Din dışı şiirler

Budizmin temel inanç olarak geliştiği bölgede, aynı dönemin ürünleri olmalarına rağmen, aliterasyonlu Uygur şiirinin küçük bir korpusu, din dışı içerik sergiler. En önemlileri, P. Zieme ve A. Molnár tarafından yayımlanmış olan bir *alkış*'tır —daha iyi bilinen adıyla "Erntesegen-texte"— (bk. Zieme 1993, Molnár/Zieme 1989). Bu şiir, Aramay Tonga tarafından yazılmış kısa bir övgüyle başlar, oldukça uzun bir ürün kutsamasıyla devam eder ve aliterasyonlu bir bilmece ile sona erer. *Alkış*, —aslında şiirin ana bölümü— buğday ekiminin bütün önemli aşamalarını dikkate alarak, Mogol dönemi boyunca, Turfan'da

ki zorlu tarım yaşamının ayrıntılı ve etkileyici bir betimlemesini sunar. Uygun çiftçilerin zorlu yaşamlarını aşağıdaki gibi betimler:

ahınları terleyip
ayaları kapayıp telini
adak sonları togrulu
kanları katıp usukup
kanınları açıp köñrukup
orıñ kodı yerlerig keze
oy kodı yerlerig tüze
sapan tutup kevili

Ahınları terleyip,
Ayuçları kabarıp delinip,
Çapaları parçalanıp,
Kanları katılaşıp, susayıp,
Kanınları açıp yorulup,
İnişli çıkışlı yerleri gezip,
Düz olmayan yerleri düzletip,
Sapan tutup eğilip,

Daha sonra, *alkış*, tarıma adadıkları kurbanlar için bir karşılık olarak çiftçilerin hasat için duydukları güçlü arzuyu ifade eder. İlginç olarak şair, zenginlik tanrısı Tanyadevi'nin (Dhanyadeva), buğdaydan yapılan bir içki de dâhil olmak üzere, önemli her türlü tarımdan hoşlanmasını arzu ediyor. P. Zieme tarafından yayımlanmış olan "Yeni Yıl Alkışı", Arami Tonga tarafından yeniden yazılmış diğer *alkış* gibi, aynı içeriği sunar. Bununla birlikte, ikincisinde, *Yeni Yıl*'da bütün iyiliğin devamı arzusu ve ülkenin barış ve mutluluk umudu ana temaları olmuştur (bk. Zieme 1985a: 331-346, Zieme 1991: 278-282).

Bazı yöneticilere veya yerel kişilere olan övgüler de bu din dışı şiirler kategorisinde değerlendirilebilir. Bu kategoriye ait en önemli şiir, büyük bir bölümü yukarıda alıntılanmış olan (bk. 133) "Uygur Kağanlığı'na Övgü"dür. Diğer bir etkileyici örnek, Hulağın Han'ın oğlu Yoşmut'un soyundan gelen ve 1339 Haziran'ının sonunda İlhan olarak 1343'e kadar hüküm sürmüş olan Xining-Wang Süleyman'a olan övgüdür. Bu şiirde Süleyman, saygılı, bilge ve iyiliği sözle anlatılamaz özel bir kişi olarak övülmüştür. Bu şiirin üçüncü dördlüğü aşağıda verilmiştir (bk. Yakup 1999):

ata atamın yazasını artuk uz közedip
ahın ellerini törötsün y(e)me adırtıl(ı)g ukup
ahın kamag elig küñüg ağırlap tutdaçı
adınçıg aduk bu wan teg aşnu y(e)me bolmış yok.

Ataların yasalarını başarıyla koruyup,
Başka ülkelerin yasalarını iyice anlayıp,
Bütün halklara saygı gösterip,
Bu Ben gibi özel bir insan daha önce hiç yaratılmamış.

Söz edilmeğe değer, başka bir din dışı şiir, açıkça Budist bir çevrede yazılmış olmasına rağmen, bazı kişilerin Buda ve Hint krallarıyla karşılaştırıldığı Temür Kağan'a (Gengiz Han) övgüdür. Bu övgünün son bölümü ne yazık ki kayıp (bk. Cabato 1967: 20-23, Serikaya 1989).

Altı te. şiir formunda yazılmış olan Sino-Uygur yazıtı da bir din dışı şiir

olarak değerlendirilebilir. Bugün, 1225-1334 arasındaki Eski Uygurların tarihi için önemli bir kaynaktır ve Uygurların 1225'teki kuşatılma sürecini anlatır. Bu şiire göre, Koço kuşatıldıktan altı ay sonra önce kuşatıcılar gıda ve sonra da prenses. Uygur İdukkut'u kendi kızını eliyle kuşatıcıya verdi ve ülkeyi düzene soktu. (bk. Geng/Hamilton 1981; Zieme 1991: 297-299). Aşağıya bakınız:

y(a)rılançuçı köñüllüg t(e)ñrikenimiz munı teg soyurkadıp
yapa kamağ beg begedi birle koçoga yanıp
yadamaş uygur eliñe yastuk t(a)var bērdürüp
yavırmaş uluşın yana burun teg turgurdı

Yüce gönüllü Teñriken'imiz böylece merhamet edip
Bütün beyleriyle birlikte Koço'ya döndü;
Yoksullaşmış Uygur halkına mal ve para verip
Zayıflamış halkını eskisi gibi ayağa kaldırdı.

Yayınlar ve çalışmalar

Eski Uygur şiiriyle ilgili, 1960'ların ilk yarısına kadar olan çalışma ve yayınları üzerine bir inceleme, R. R. Arat'ın anıtsal yayını olan *Eski Türk Şiiri*'nde yapılmıştır (1965). P. Zieme'nin, aliterasyonlu Uygur şiiri üzerine iki önemli monografist ise, esas olarak aliterasyonlu Budist Uygur şiirine odaklanarak, 1980'e kadar olan dönemde, bu konudaki temel araştırma sonuçlarını sistematik olarak gözden geçirmiştir (bk. Zieme 1985: 7-10, Zieme 1991: 19-31). Ben burada sadece, bu incelemenin son bölümünde sık sık göndermede bulunduğum çalışma ve yayınları vereceğim. Eski Uygur şiirini içeren Eski Türkçe literatürün tam bir listesiyle ilgilenen okuyucu, Elverskog 1997 ve Adam vd. 2000'e bakabilir.

Kaynakça

- Adam, Volker, Jens Peter Laut and Andreas Weiss (2000), *Bibliographie alttürkischer Studien. (Orientalistik Bibliographien und Dokumentationen 9)*, Wiesbaden.
- Arat, Reşid Rahmeti (1965), *Eski Türk Şiiri*, Ankara.
- Bang, Willi (1925), "Manichaeische Hymnen", *Le Muséon*, 38: 1-55.
- Bang, Willi, G. R. Rachmati (1933), "Lieder aus Alt-Turfan", *Asia Major*, 9: 129-140.
- Barutcu, F. Sema (1994), "Maniheizt ve Budist Çevrelerde Türk Şiiri", *TDAY-Belleten 1991*, 8: 69-87.
- Bombaci, Alessio (1965), "The Turkic Literatures, Introductory Notes on the History and Style", *Philologiae Turcicae Fundamenta II*, Wiesbaden, XI-LXXI.
- Clark, Larry (1982), "The Manichean Turkic Poethi-Book", *Altorientalische Forschungen* 9: 145-218.
- Clark, Larry (1997), "The Turkic Manichean Literature", Paul Mirecki and Jason BeDuhn (eds.) *Emerging from Darkness, Studies in the Recovery of Manichean Sources*, Leiden/New York/Köln. 89-141.
- Clark, Larry (2000), "The Conversion of Bögü Khan to Manichaeism", Ronald E. Emmerick vd. (eds.) *Studia Manichaica. IV. International Kongreß zum Manichäismus, Berlin 14.-18. Juli 1997*, (Berichte und Abhandlungen, herausgegeben von der Berlin-Brandenburgischen Akademie der Wissenschaften, Sonderband 4.), 83-123.
- Dankoff, Robert (in collaboration with James Kelly) (1982-1985) (eds./tr.) *Mahmūd al-Kāşgārī: Compendium of the Turkic dialects (Dīwān Lugūt at-Turk). I-III. (Sources of Oriental Languages and Literatures, Turkish Sources 7.)*, Duxbury, Massachusetts.
- Doerfer, Gerhard (1996), *Formen der älteren türkischen Lyrik*, (Studia Uralo-Altaica. 37), Szeged.
- Elverskog, Johan (1997), *Uygur Buddhist literature*, Turnhout.
- Erdal, Marcel (2004), *A Grammar of Old Turkic*, Leiden - Boston.
- Gabain, Annemarie von (1963), "Zentralasiatische türkische Literaturen, I. Nichtislamische alttürkische Literatur", *Handbuch der Orientalistik. 1. Abteilung: Der Nahe und der Mittlere Osten, 5. Band: Altaistik. 1. Abschnitt: Turkologie*, Leiden / Köln. 207-228. [in revised edition of 1982, 469-471].
- Gabain, Annemarie von (1965), "Die Alttürkische Literatur", *Philologiae Turcicae Fundamenta II*, Wiesbaden, 211-243.
- Gabain, Annemarie v. (1967), *Die Drucke der Turfan-Sammlung*, Berlin.
- Gandjei, T. (1958), "Überblick über den vor- und frühislamischen türkischen Versbau", *Der Islam* 33: 142-156.
- Gandjei, T. (1970), "The Prosodic Structure of an Old Turkish Poem", Mary Boyce and Ilya Gershevitch (eds.), *W. B. Henning Memorial Volume*, London, 157-160.
- Geng, Shimin (1979), "Qadimqi uygurca buddhistik äsär 'Arya-trāta-buddhamātrkaviṃcati-puja-stotra-sūtra' din fragmentlar", *Journal of Turkish Studies*, 3: 295-302.
- Geng, Shimin, James Hamilton (1981), "L'inscription ouïgoure de la stèle commémorative des Iduq qut de Qoço", *Turcica*, 13: 10-54.
- Hamilton, James (1986), *Manuscripts Ouïgours du IXe-Xe Siècle de Touen houang I-II*, Paris.
- Hazai, Georg (1970), "Ein buddhistisches Gedicht aus der Berliner Turfan-Sammlung", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 23: 1-21.
- Kudara, Kogi (2001), "A report of the ongoing investigation on the fragments in the languages of Western Region" (19.20 [Japanca], An exhibition of the Precious Books of Buddhist Content Preserved in the Tokyo University: A List of the Materials, Tokyo, 20-24.

- Lauf, Jens Peter (2002), "Gedanken zum alttürkischen 'Hahurim'", M. Olmez, S. Chr. Raschmann (eds.), *Splitter aus der Gegend von Turfan: Festschrift für Peter Zieme anlässlich seines 60. Geburtstags*, Istanbul-Berlin, 129-138.
- Le Coq (1911), *Türkische Manichaica aus Chotcho I* (Abhandlungen der preussischen Akademie der Wissenschaften, Anhang 6), Berlin.
- Le Coq (1919), *Türkische Manichaica aus Chotcho II* (Abhandlungen der preussischen Akademie der Wissenschaften, No. 3), Berlin.
- Molnar, A. & P. Zieme (1989), "Ein weiterer uigurischer Erntesege", *Altorientalische Forschungen*, 16: 140-152.
- Moriyasu, Takao (1991), *Uiguru Manikyōshi no kenkyū [A Study on the history of Uighur Manichaism]*, (Memoirs of the Faculty of Letters Osaka University, Vol. XXXI-XXXII), Osaka.
- Rohrborn, Klaus & O. Sertkaya (1980), "Die alttürkische Inschrift am Tor Si pa von Chuyung kuan", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 130: 304-339.
- Sertkaya, Osman Fikri (1983), "Eski Türk Atasözleri Üzerine", U. Günay, A. Güzel ve D. Yıldırım (yay.), *Şükri Elçin Armağanı*, Ankara, s. 275-291.
- Sertkaya, Osman Fikri (1986), "Eski Türk Şiirinin Kaynaklarına Toplu Bir Bakış [I]", *Türk Dili*, 409: 43-80.
- Sertkaya, Osman Fikri (1988), "Eski Türk Şiirinin Kaynaklarına Toplu Bir Bakış [2-4]", *Türk Dili*, 440: 99-109; *Türk Dili*, 441: 149-160; *Türk Dili*, 443: 262-271.
- Sertkaya, Osman Fikri (1989), "Ein Fragment eines alttürkischen Lobpreises auf Tamm Qagan", *Altorientalische Forschungen*, 16: 189-192.
- Shogatto, Masahiro (1981), "Ein uigurisches Fragment eines Beichtetexts", Klaus Rohrborn und H. W. Brands (eds.), *Scholia. Beiträge zur Turkologie und Zentralasienkunde. Annemarie von Gabain zum 80. Geburtstag am 4. Juli 1981 dargebracht von Kollegen, Freunden und Schülern*, Wiesbaden, 163-169.
- Shogatto, Masahiro (1988), "Drei zum Avalokiteśvara-sūtra passende Avadānas", J. P. Laut, E. Rohrborn (eds.), *Der türkische Buddhismus in der japanischen Forschung*, Wiesbaden, 56-99.
- Shogatto, Masahiro (2003), *Uighur manuscripts in St. Petersburg: Chinese texts in Uighur script and Buddhist Uighur texts*, Kyoto: Graduate School of Letters Kyoto University.
- Stehleva, I. V. (1970), "Drevnetyurkskaya kniga gadaniy kak proizvedenie poezii", *Istoriya, kul'tura. Yazyki narodov Vostoka*, Moskva, 150-177.
- Stehleva, I. V. (1971), *Razvitiye tyurkskikh poetičeskikh form v XI veke*, Moskva.
- Tekin, Şinasi (1966), "Buyan evirmäk", *Reşid Rahmeti Arat İçin*, Ankara, 390-411.
- Tekin, Şinasi (1975-1976), "Bir Uygur Şiiri Hakkında Not", *TDAY-Belleten*, 61-63.
- Tekin, Şinasi (1980), *Buddhistische Uigurica aus der Yüan-Zeit*, Wiesbaden.
- Tekin, Talat (1986), "İslam öncesi Türk Şiiri", *Türk Dili*, 409: 3-42.
- Tezcan, Semih (1974), *Das uigurische Insadi-Sūtra*, Berlin.
- Tezcan, Semih, Peter Zieme (1990), "Antiislamische Polemik in einem alttürkischen buddhistischen Gedicht aus Turfan", *Altorientalische Forschungen*, 17, 1: 146-151.
- Tugusheva, L. Ju. (1970), "Drevnie uygruskie stihi", *Sovetskaya Turkologiya*, 2: 102-106.
- Tugusheva, L. Ju. (1972), "Poeticheskie pamyatniki drevnih uygurov", *Turkologičeskij sbornik*, Moskva, 235-253.
- Tugusheva, L. Ju. (2004), "A fragment of a draft of an early medieval Uighur verse text", D. Durkin-Meisterernst, S. Chr. Raschmann, J. Wilkens, M. Yaldiz and P. Zieme (eds.), *Turfan revisited - The first century of research into the arts and cultures of the Silk Road*, Berlin, 355-357.
- Wilkens, Jens (2000a), *Altürkische Handschriften, Teil 8. Manichäisch-türkische Texte der Berliner Turfansammlung. Beschrieben von Jens Wilkens*, Stuttgart 2000.

- Wilkens, Jens (2000b), "Ein manichäisch-türkischer Hymnus aus den Turfanmanuskripten", *Uigurische Jahrbücher (Neue Folge)*, 16: 217-231.
- Yakup, Abdurshid (1999), "Two Alliterative Uighur Poems from Dunhuang", *Linguistic Research*, 17: 181-205.
- Yakup, Abdurshid (2002), "On the Interlinear Uighur Poetry in the Newly Unearthed Nestorian Text", M. Olmez and S. Chr. Raschmann (eds.), *Splitter aus der Gegend von Turfan: Festschrift für Peter Zieme anlässlich seines 60. Geburtstags*, Berlin-Istanbul, 409-417.
- Zieme, Peter (1975), "Ein uigurischer Erntesege", *Altorientalische Forschungen III*, 109-143.
- Zieme, Peter (1975a), "Zur buddhistischen Stabreimdichtung der alten Uiguren", *Acta Orientalia Akademiae Scientiarum Hungaricae*, 29: 187-211.
- Zieme, Peter (1975b), *Manichäisch-türkische Texte*, (Berlin Turfantexte V.), Berlin.
- Zieme, Peter (1982), "Zum uigurischen Tārā-Ekaviśatistotra", *Acta Orientalia Akademiae Scientiarum Hungaricae*, 36: 583-597.
- Zieme, Peter (1985), *Buddhistische Stabreimdichtungen der Uiguren*, (Berliner Turfantexte XIII.), Berlin.
- Zieme, Peter (1985a), "Zur Verwendung der Brāhmī-Schrift bei den Uiguren", *Altorientalische Forschungen*, 11: 331-346.
- Zieme, Peter (1991), *Die Stabreimtexte der Uiguren von Turfan und Dunhuang. Studien zur alttürkischen Dichtung*, (Bibliotheca Orientalis Hungarica XXXIII.), Budapest.
- Zieme, Peter (1992), *Religion und Gesellschaft im uigurischen Königreich von Qoço, Kolophone und Stifter des alttürkischen buddhistischen Schrifttums aus Zentralasien*, (Abhandlungen der Rheinisch-Westfälischen Akademie der Wissenschaften, Band 88.) Opladen.
- Zieme, Peter (2002), "Islamisches und Antiislamisches in den altuigurischen Texten", *Paper presented at the Fifth German Turcologists Conference convened in Mainz*.
- Zieme, Peter, Kōgi Kudara (1985), *Uigurugo Kanmuryōjakyō*, [Engl. Nebentitel: Guanwuliang-shou jing in Uigur], Kyoto.